

УДК 821.161.2.09

П'єр Гонно

МОТИВИ ЗЛЕТІВ І ПАДІННЯ В КИЄВО-ПЕЧЕРЬСЬКОМУ ПАТЕРИКУ¹

DOI: 10.58407/litopis.230111

© П. Гонно, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2491-0174>

Мета дослідження. У статті аналізується мотив Вознесіння та Падіння, Світла та Темряви на сторінках видатної давньоукраїнської літературної пам'ятки – Києво-Печерського патерика. Також звертається увага на запозичення окремих сюжетів Києво-Печерського патерика з інших, більш давніших християнських літературних пам'яток і творів. **Методологічні засади** дослідження ґрунтуються на принципах наукової об'єктивності, системності та діалектичному підході. Відповідно до поставленої мети й завдань використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних методів дослідження. **Наукова новизна.** Шляхом аналізу тексту простежується вживання мотиву Вознесіння та Падіння, Світла та Темряви на сторінках твору. Як зазначено в ключовому розділі цієї агіографічної пам'ятки (слово / глава 14), лише зречення мирських цінностей відкриває подвижнику шлях до Спасіння. Автор доходить висновку, що ключ до Патерика міститься в 14-му розділі Послання Симона до Полікарпа, в якому освячується інверсія цінностей, властива зреченню від світу. Саме через аскетичне самоприниження людина підноситься до Неба, і саме з темряви печерної випромінюється Світло Спасіння. Водночас у процесі вивчення та перекладу цієї давньоукраїнської літературної пам'ятки важливе значення набуває виявлення джерел, використаних при її створенні. В окремих сюжетах Києво-Печерського патерика простежуються впливи та запозичення з відомого твору візантійської аскетичної писемності «Ліствиця», написаного наприкінці VI ст. християнським духовним письменником та ігуменом Синайського монастиря святим Іоаном Ліствичником.

Ключові слова: Києво-Печерський патерик, Києво-Печерська лавра, Антоній Печерський, Феодосій Печерський, Іоан Ліствичник, аскеза.

Мотиви злетів і падіння лежать в основі християнського бачення світу та питання спасіння. Вони особливо висвітлені в Патерику Києво-Печерському². Справді, текст упорядкований не лише за горизонтальною віссю часу, від отців-засновників Антонія (†1072) і Феодосія (†1074) до редакторів, єпископа Симона та ченця Полікарпа (бл. 1225). Він також упорядкований по вертикальній осі, яка йде з глибин печер, темряви, до висот Неба, до Світла.

Апофеоз і Вознесіння: Церква на небесах, стовп вогняний

Кілька цікавих фрагментів у Патерику Печерському повторюють біблійну та агіографічну картину світлих видінь, що пов'язують небо й землю та пророкують процвітання й розквіт монастиря. Вони зустрічаються, зокрема, у початкових розділах про будівництво монастирського храму та в завершенні Життя Феодосія. Успенський собор, збудований між 1073 і 1089 рр., був першою будівлею, зведеною на поверхні, на відміну від печерних келій, викопаних під землею, а його зведення було пов'язане з дивами; у його структурі також вдалося ідеально поєднати варязькі (скандинавські) та грецькі впливи.

¹ Доповідь була виголошена під час міжнародного наукового круглого столу «Києво-Печерський патерик: джерела та контекст», який відбувся 25 листопада 2022 р. в м. Париж (Франція) у рамках днів франко-українських наукових досліджень і був приурочений до 800-річчя з часу створення цієї давньоукраїнської літературної пам'ятки. Організаторами заходу виступили: École pratique des hautes études (Paris) спільно з Інститутом історії України НАН України (Київ), Національним заповідником «Києво-Печерська лавра» (Київ) і Міжнародним інститутом афонської спадщини (Київ).

² Усі цитати наведені по виданню: Києво-Печерський патерик / Подг. текста Л.А. Ольшевской, перевод Л.А. Дмитриева, ком. Л.А. Дмитриева и Л.А. Ольшевской. Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Поньрко. Санкт-Петербург: Наука, 1997. Т. 4: XII век. 687 с. URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/default.aspx?tabid=4945>.

Сповідь Шимона-Симона (розділ / слово 1) розкриває нам через згадки про скитання та пророцтва історію зведення храму. Усе починається в Скандинавії, де жили два варяги Африкан і Якун. Африкан замовив статую Христа, яка відповідала латинським канонам, у золотій короні та золотому поясі. Коли Шимона, сина Африкана, дядько виганяє з його землі, він забирає корону та пояс із собою. Але статуя промовляє до нього й попереджає, що він повинен віднести цю корону «до визначеного місця, де святий Феодосій збудує церкву Моєї Матері»³. Злякавшись, Шимон тікає до моря. Він потрапляє в шторм і сприймає це як покарання за крадіжку коштовного пояса. Тоді він бачить на небі церкву, і голос згори каже йому: «У цій церкві, яку збудує святий чоловік в ім'я Божої Матері, ти будеш похований»⁴.

Пізніше, у 1068 р., Шимон збирався воювати проти половців разом із синами Ярослава Мудрого. Антоній Печерський передбачив їм поразку, але запевнив Шимона, що той врятується. Битву було програно, і саме тоді варяг пережив своєрідне вознесіння або воскресіння: лежачи на полі бою, серед убитих і поранених, «звівши очі до неба, він побачив величезну церкву, подібну до тієї, яку бачив на морі; тоді він пригадав слова Спасителя і сказав: “Господи! Визволи мене від цієї гіркої смерті молитвами Твоєї Пречистої Матері та святих отців Антонія і Феодосія!” Оразу невідома сила підняла його з мертвих, і рани його зцілилися, і він побачив тіло своє цілим та неушкодженим»⁵. Незабаром Шимон пішов шукати Антонія і розповів йому всю історію. Одкровення супроводжується наверненням: він «залишає латинство» і наvertsється разом зі своєю сім'єю (близько 3 000 душ) у православ'я, взявши ім'я Симон. Пояс став інструментом для вимірювання розмірів майбутньої церкви, а вінець був розміщений над святим престолом.

Будівництво монастирського храму описується не менш чудесним чином. Грецькі майстри-будівельники з Царгорода (Константинополя) раптом прийшли до Антонія та Феодосія, в них вони впізнали достойників, котрих Богородиця призначила опікунами церкви, яку Вона мала намір побудувати в Києві; для цього Богородиця дала золото на три роки, а також численні реліквії. Щоб допомогти майстрам зрозуміти, чого Вона очікує, показує їм «церкву, підвішену в повітрі»⁶.

Звичайно, ані Антоній, ані Феодосій у той момент не могли бути в Константинополі. Із тексту зрозуміло, що «імператриця» або «цариця» – це ніхто інший, як Цариця Небесна, Божа Матір, яка покликала архітекторів до Влахернського храму, оголосивши їм: «Хочу дати Своє ім'я» майбутньому собору Печерському й подарувала їм чудотворну ікону, яка й стане тим образом, на честь якого буде здійснено посвяту. Вона також сповістила про майбутню смерть двох святих засновників Печерської обителі⁷.

На третьому етапі, через десять років після смерті Антонія (1072) і Феодосія (1074), прибувають малярі з Константинополя, яких також найняли в Греції два святі засновники, які вже померли. Побачивши здалеку монастирську церкву, малярі хочуть повернути назад, оскільки вона здається набагато більшою, ніж вони очікували, але Вища сила змушує їхній корабель пливати вгору за течією. Вони бачать у видінні церкву та ікону Успіння Богородиці й чують голос, що вони даремно опираються своєму покликанню, але якщо підкоряться, то отримають винагороду на небесах. Тож вони йдуть до Печерського монастиря, впізнають на іконі святих, які їх найняли, виконують свою роботу і закінчують життя в монастирі, як і було передбачено у видінні⁸.

³ Киево-Печерский Патерик (далі – КПП), слово 1: «Никакоже, челоуѣче, сего възложи на главу свою, неси же на уготованное мѣсто, идѣже зидѣтся церковь Матере моея от преподобнаго Феодосиа».

⁴ Там само: «И се видѣх церковь горѣ и помышляхомъ, каа си есть церковь? И бых (sic roug бысть) свыше глас к намъ, глаголай: “Еже хошет създатися от преподобнаго въ имя Божиа Матере, в нейже и ты имаша положенъ быти”».

⁵ Там само: «Ту же и Шимонъ лежаше язвен посрѣдѣ их. Въззрѣвъ же горѣ на небо, и видѣ церковь превелику, якоже прежде видѣ на мори, и възпомяну глаголы Спасовы, и рече: “Господи! Избави мя от горкиа сна смерти молитвами пречистѣя твоеа Матере и преподобную отцу Антониа и Феодосиа!” И ту абие нѣкаа сила изъят его из среды мертвых, и абие исцѣлѣ от ранъ и вся своа обрѣтѣ цѣлы и здравы».

⁶ КПП, слово 2: «И видѣхомъ царицю и множество вои от ней, поклонихомся ей, и та рече к намъ: “Хошу церковь възградити себѣ в Руси, в Киевѣ, велю же вамъ, да възмѣта злата себѣ на 3 лѣта” (...). Вда же намъ и мощи святихъ мученикъ: Артемиа и Полиекта, Леонѣтиа и Акакиа, Арефы, Иакова, Феодора, рекши намъ: “Сиа положите во основании”. Взяхомъ же злато и лише потребы. И рече к намъ: “Издѣте наясно и видите величество”. И видѣхомъ церковь на въздусе».

⁷ Там само: «Царица же рече: “Сий Антоний, точию благословивъ, отходит свѣта сего на вѣчный, а сий Феодосий въ 2 лѣто по нем идет къ Богу”. (...) поклонихомся ей, и възпросихомъ: “О госпоже царице, каково имя церкви?” Она же рече яко: “Имя себѣ хошу нареши”. Мы же не смѣхом еа воспросити: “Како ти есть имя?” Сии же рече: “Богородичина будетъ церьки”, и дасть ти намъ сию икону. “Та намѣстнаа, – рече, – да будетъ”».

⁸ КПП, слово 4: «Въ другую же ночь видѣхомъ сию церковь и чудную икону намѣстную, глаголоше намъ: “Челоуѣди, что всуе мятетеся, не покоряющеся воли Сына моего и моея; и аще мене преслушаетеся и бжати восхощете, вся вы воземъши и с лодию поставлю в церьки моея. И се же да вѣсте, яко отгудра, не изыдете, но ту в монастыри моемъ, остригнися, живот свой скончяета, и азъ вам дамъ милость в будущемъ вѣцѣ строителю сею ради Антониа и Феодосиа”».

Цей ряд чудес можна підсумувати так: «від варягів і від самого Господа нашого Ісуса Христа ... та від святої глави Христової вінець ... Також від греків ікона і майстри-будівельники походять, а моці святих мучеників були поставлені біля підніжжя кожної стіни, де ці святі намальовані на стіні, над мощами». Присвячена Божій Матері церква також перебуває під захистом Трійці: «Отець благословив її згори, росою, вогненным стовпом, сяючою хмарою; Син дав їй міру від пояса Свого ... нарешті, Святий Дух чудесним вогнем викопав яму, де треба було закласти фундамент»⁹.

Життя Феодосія, справжнього подвижника віри, також осяяне чудесами, особливо перед смертю. Невідомий чоловік, що прогулювався темної ночі пагорбом поряд із Печерським монастирем, раптом побачив дивовижне світло, яке осяювало лише монастир. У його світлі Феодосій ревно молиться перед церквою. Тоді з даху церкви зринає велике полум'я, описує дугу, кінець якої впирається в пагорб, де трохи пізніше (1073 р.) Феодосій закладе фундамент Успенського собору. Вогняна дуга виднілася доти, доки чоловік не повернеться на те місце, де вона вперлася в землю; потім зникла¹⁰. У «Повісті врем'яних літ» дуже схоже видіння датоване 11 лютого 1110 р.: дуга починається від трапезної Печерського монастиря й закінчується на місці, де вже стоїть гробниця Феодосія¹¹. Автор цієї глави Печерського Патерика проводить порівняння з Житієм Сави Освяченого (439–532) і доходить висновку, що в обох випадках вогняна дуга сповіщає про те, що монастирський осередок прославиться¹². Можна також запропонувати порівняння з епізодом виходу з Єгипту в книзі Вихід: коли сини Ізраїля вирушили в путь, «Ягве йшов перед ними вдень у вигляді хмарного стовпа, щоб показувати їм дорогу, а вночі у вигляді вогняного стовпа, щоб давати їм світло» (Вих. 13:21)¹³.

У день смерті Феодосія, 3 травня 1074 р., монахи принесли його до монастирської церкви (ще недобудованої), щоб відслужити заупокійну службу. Несподівано до них приєднався натовп вірних, попереджених «ніби божественним об'явленням». Князь Святослав (якому Феодосій, як ми побачимо, не побоявся зробити догану) був неподалік, коли раптом побачив стовп вогню, що піднімався від землі до неба з боку монастиря. Святослав – єдиний, хто має привілей цього видіння, але він розуміє його значення і одразу ж заявляє тим, хто його супроводжує: «Ось, я вірю, що в цей день помер блаженний»¹⁴.

Затворництво та усамітнення: печерний аскетизм Антонія та Феодосія

Перша частина життєпису Антонія, натхненника Печерської громади, є відцентровою, проходить під знаком мандрів. Починаючи з Любеча, що на північ від Києва, Антоній поїде у мандри (паломництво). Його приваблював грецький світ: «Одразу ж вирушив він у дорогу, йдучи шляхами Господніми, подвизаючись для нашого спасіння, і дійшов до Царгорода. Потім пішов на Святу Гору, відвідав усі святі афонські монастирі» і, нарешті, прийняв там постриг¹⁵. Однак двічі він чує поклик із Русі й повертається додому. Першо-

⁹ КПП, слово 3: «...от варягъ и от самого Господа нашего Иисуса Христа (...) и святя главы Христовы вѣнец (...). Также же и от Грекъ иконѣ пришедши с мастеры, и моци святыхъ мученикъ подо всѣми стенами положены баша, идѣже и сами написаны суть над мощми по стѣнамъ (...) Разумѣйте, братиа, основание, начало еа: и Отець свыше благословилъ росою, и столпомъ огненнымъ, и облакомъ свѣтлым; Сынъ мѣру даровалъ своего пояса (...); Святыи же Духъ огнемъ невещественымъ яму ископа на въздружение коренна».

¹⁰ КПП, слово 8: «Есть бо мала гора, надълежащи надъ монастырьмъ тѣмъ, и челоуѣку тому туда въ нощи по ней ѣдущо, и се видѣти тому чюдо испльнь ужаста. Нощи бо сущи тьмѣнѣ, свѣтъ же прѣчюднѣнъ тькъмо надъ манастырьмъ блаженааго, и се, яко възърѣвъ, видѣ прѣподобнааго Феодосия въ свѣтѣ томъ, посрѣдѣ манастыря прѣдъ църквию стояща, руцѣ же на небо въздѣвъшо и молитву къ Богу прилѣжно творяща. Таче тому зрящю и чюдащюся о томъ, и се ино чюдо явлѣшаея тому: пламень великъ зѣло от върьха църквьнааго ишьдѣ и, акы комара сѣтворився, прѣиде на другый хѣльмъ, и ту тѣмъ коньцьмъ ста, идеже блаженый отьць нашъ Феодосий църквь назмаена, начать зѣдати послѣже. Се же якоже и доньнѣсть на мѣстѣ томъ манастырь славьнѣ. Сий же тако пламень тѣ явлѣшаея тому, яко дуга стоя единѣмъ коньцьмъ на върьху църквьнѣмъ, таче и другымъ на нареченѣмъ мѣстѣ, донѣдеже тому заѣхавъшо за гору не видѣти того».

¹¹ *Полное собрание русских летописей*, т. 1, стлб. 284; т.2, стлб. 260–261: «В то же лѣто бысть знаменье в Печерьскомъ манастыри февралѣ въ 11 день: явился столпъ огнь от земли до небесе, а молнья освитиша всю землю, и на небеси погремѣ в час 1 нощи, весь миръ видѣ. Се съ же столпъ ста на трапезници камянѣи, яко не видити хреста баше, и стоя мало, ступи на църковь и ста надъ гробомъ Федосьевомъ, и потомъ надъ верхъ съступи, акы ко възкоу лищемъ, и потомъ невидимо бысть».

¹² КПП, слово 8: «И се пакы подобно есть рещи, еже яко пишеться таково о святѣмъ и велицѣмъ Савѣ».

¹³ Neppell M. *The Paterik of the Kievan Caves Monastery*. Cambridge (Mas), Harvard University Press, 1989, p. 72 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature 1).

¹⁴ КПП, слово 8: «Благовѣрнѣи же князь Святославъ бѣ не далече от манастыря блаженааго стоя, и се видѣ стѣльпъ огньнѣ, до небесе сущъ надъ манастырьмъ тѣмъ. Сего же инѣ никътоже видѣ, нѣ тькъмо князь единѣ, и якоже от того разумѣти прѣставление блаженааго, и глагола сушимъ съ нимъ: “Се, якоже мню, дньсь блаженый Феодосий умьре”».

¹⁵ КПП, слово 7: «Бысть убо нѣкы благочестивый мужъ от града Любича (...). Челоуѣколюбивый же Господь възлози ему на сердце въ страну ити Грѣческую и тамо остришица. Абие путному шестию устремився, странъствуа за странъствовавшего Господа и труждающегося нашего ради спасенна, и достиже царьствующаго града. И въ Святую Гору доиде и обшед святаа манастыря, яке на *Офонѣ* (...) и прииде въ единѣ манастырь от сущихъ тамо манастыревъ, и моли игумена, дабы на нь възложилъ агглескъ образъ иноческаго чина».

го разу його змусило покинути рідну землю насильство, яке спалахнуло в 1015 р. після смерті Володимира й завершилося мученицькою смертю Бориса і Гліба. Антоній повернувся на Афон, але ігумен через певний час знову наставляє його йти на Русь. У 1051 р. Антоній повернувся до Києва й оселився в печері, яку залишив затворник Іларіон, щойно поставлений князем Ярославом на митрополита Київського. Таку само ситуацію ми бачимо і з Феодосієм, який дуже хотів вирушити на Святу Землю, але «благий Бог не попустив покинути країну цю, оскільки йому Він визначив бути пастирем овець Своїх»¹⁶. Феодосію вдалося вирватися з лещат грізної матері, але тільки для того, щоб приєднатися до Києво-Печерської обителі.

Покликання Антонія Печерського ґрунтується на низці споріднених філіацій. Володимир хрестив Русь, а його син Ярослав, прогнавши вбивцю Бориса і Гліба, ставить на чолі Руської Церкви русича Іларіона. Антоній є гідним наступником Іларіона в чернечому житті: «пішов він на гору, де був Іларіон, який викопав собі печеру невелику, і полюбив це місце, і оселився там». Але Антоній також глибоко пройнятий афонською духовністю і наслідуванням свого небесного покровителя, Антонія Великого, засновника чернецтва¹⁷. Незабаром до нього приєдналися інші брати, в тому числі Феодосій, які утворили братство «близько 12 членів», подібно до апостолів. «Вони викопали велику печеру, церкву і келії, які існують донині в підземеллі під старим монастирем». Постало справжнє печерне місто. Це було перше з довгої низки подібних дочірніх міст. З ініціати́ви Феодосія Печерського монастир прийняв устав константинопольського монастиря Студійського, «і від нього всі монастирі Русі запозичили устав»¹⁸. Отже, Печерська обитель є першим монастирем у хронологічному порядку, але також, і це не менш важливо, – в аскетичному порядку: «Справді, багато монастирів було засновано царем та боярами, і від багатств зведені, але вони не схожі на ті, які засновані на сльозах і пості, молитві й бдінні. Антоній не мав ні золота, ні срібла, але був багатий сльозами та постом»¹⁹.

Покликання Феодосія було здобуте ціною радикального розриву зі світом. Залишившись без батька у віці 13 років, цей юнак із заможної родини, який вже тоді вирізнявся побожністю й відразою до марнот світу, намагався звільнитися з-під влади матері, яка не соромилася використовувати свою незвичайну силу, щоб утримати його: «Бо була вона сильна і дебела тілом, як чоловік. Кожен, хто чув, як вона говорила, не бачачи її, був переконаний, що має справу з чоловіком»²⁰. Юнака жорстоко б'ють і заковують у кайдани, коли він намагається вирушити до Святої Землі. З іншого боку, його мати зриває з нього вериги, які він носить під одягом, щоб умертвити свою плоть. Ці сцени, які мають кілька акцентів досвіду, можна також прочитати як перший новіціат, під час якого герой-аскет уже демонструє цілковиту смиренність постулянта (послушника)²¹.

Коли Феодосій повторив свою втечу, він пішов у Київ до Антонія. Антоній не приховував від нього надзвичайної складності аскетичного життя, але здогадувався, що Феодосій виявиться гідним цього завдання. Тоді молодий учень спустився в печеру й усамітнівся там на чотири роки. Цей епізод справедливо розглядається як *imitatio Christi*²². Печера справді є місцем гробу Господнього, але також, у православній традиції, – місцем Різдва Христового²³.

Так, як Спаситель провів три дні у «підземному царстві» між смертю і Воскресінням, Феодосій провів чотири роки під землею, перш ніж повернутися до світла. Його чекає зустріч із матір'ю, яка нарешті розшукала його, благала і погрожувала Антонію, щоб знову побачити сина. Феодосій лише неохоче погоджується, залишаючись непохитним у своїй відмові зректися чернечого покликання чи відкласти його до смерті матері. У цьому

¹⁶ КПП, слово 8: «Благий же Богъ не попусти ему отйти отъ страны сея, егоже и-щрева матерья и пастуха бати въ странѣ сей богогласньныхъ овецъ назнамена».

¹⁷ КПП, слово 7: «Антонию же пришедшу к Киеву, и прииде на холмъ, идѣже бѣ Иларіонъ печерьку ископа малу, и възлюби мѣсто то, и вселися в нем (...). И прослу якоже и Великий Антоніе».

¹⁸ Там само: «И събрася братии к нему яко числом 12. К нему же и Феодосій пришед, пострижеса. *Ископаша* печеру велику, и церковь, и кѣліа, яке суть и до сего дњи в печере под вѣтхым монастирем (...) Феодосію же, приимшу монастирь (...) и нача взыскати *правила* чернечьскаго; и обретеся тогда честны инок Михаилъ, монастиря Студійскаго (...). И нача его въпрашати о уставѣ отъца студійскихъ, и обрете у него, и исписа (...). Все съ уставленіемъ Феодосій сие то избобрѣтъ, предасть монастирю своему; от *того* монастиря приаша вси *монастире* рустинъ уставъ. *Тѣмъже* почтенъ есть монастирь Печерьскій, иже пръвие всѣхъ и *честію выше всѣхъ*».

¹⁹ Там само: «Мнози бо монастире отъ царя, и отъ боярь, и отъ богатства поставлени; но не суть таковыи, *якови*и суть поставлени слезами и пощеніемъ, молитвою и бдѣніемъ. Антоніе бо не имѣ злата ни сребра, но стяжа слезами и пощеніемъ».

²⁰ КПП, слово 8: «...бѣ бо и тѣльмъ крѣпка и сильна, якоже и мужъ. Аще бо кто и не видѣвъ ея, ти слышааше ю бесѣдующю, то начьяше мнѣти мужа ю суша».

²¹ Børtnes J. *Visions of Glory: Studies in Early Russian Hagiography*. Oslo, Solum Forlag, p. 59 (Slavica Norvegica 5).

²² *Ibid.*, p. 39–40, 62–63.

²³ Børtnes J. *Visions of Glory*, p. 62, resumung Onasch K. *Kunst und Liturgie der Ostkirche in Stichworten: unter Berücksichtigung der Alten Kirche*. Wien, H. Böhlau, 1981, p. 345.

він був радикальнішим за Сергія Радонезького, який у XIV ст. погодився служити батькам до їхньої смерті, перш ніж прийняти постриг. Феодосій залишає матері єдиний вихід, щоб вона могла його бачити: самій прийняти постриг, на що вона погоджується²⁴. У процесі цього вона також входить у нове життя і стає ученицею свого сина.

Оповідь починається із серії протистоянь між матір'ю та Антонієм, а потім з її сином, і спогляданням слідів, які аскетичні випробування наклали на обличчя Феодосія: «вже обличчя його змінилося від тяжкої праці й стриманості, вона обіймала його й гірко плакала». Але зустріч завершується панегіриком, в якому знову присутня тема Світла. Феодосій тепер – «святий Никифор, що перемиг злих духів у печері». Вільний від усіх мирських турбот, він може подвоїти свою ревність і стати одним із трьох світочів, які освітлюють печери, разом з Антонієм та іншим його учнем – Никоном²⁵. Цикл поховання й воскресіння повторюється щороку. Феодосій, навіть ставши ігуменом громади і наділивши її правилом (уставом), на час Великого посту відходить у «потаємне місце» і залишається там до Вербної неділі²⁶.

Зішестя в пекло? Небезпеки *devotio immoderata*

Особливо екстремальним наслідувачем Феодосія є Іоанн Затворник. Він накладає на себе надлюдські випробування, щоб подолати плотські бажання, що його переповнюють²⁷. Монах-відлюдник вдається до крайнощів, навіть до власного поховання. Він прожив тридцять років у печері святого Антонія, страждаючи від голоду й спраги, обтяжений ланцюгами. Ба більше, протягом Великого посту він замурував себе живцем, залишаючи вільними лише руки й голову. Потім на нього нападає страшний і дуже лютий дракон, полум'я якого спалює бороду й волосся подвижника, але він долає це випробування, тож у день Пасхи його осяє божественне світло.

У монастирській літературі не бракує парадоксальних ситуацій, коли братія, досягнувши високого ступеня досконалості, зазнає падіння через брак смирення. З огляду на це особливо красномовною є 4 глава «Святої Ліствиці» «Про блаженний і завжди похвальний послух». У ній Іоанн Ліствичник докладно нагадує: «якщо хтось відмовляється приймати докори, справедливі чи несправедливі, той сам відрікається від власного спасіння». Він наводить кілька прикладів літніх монахів, які погоджуються на те, щоб їхній настоятель зводив випробування до найскромніших завдань або публічно принижував їх²⁸. Увесь Печерський патерик, який походить від послання Симона до Полікарпа, можна читати як роздуми над цією главою Іоанна Ліствичника.

Монах Микита, «прагнучи слави людської, задумав зробити велике діло, але не заради Бога». Він попросився в затворники й проігнорував застереження ігумена Никона. Після здійснення свого бажання Микита став жертвою фальшивого ангела, який вдавав, буцімто молиться за нього, і переконував його присвятити себе тільки святому читанню²⁹. Незабаром Микита починає практикувати лише Старий Завіт, який, як йому здається, знає напам'ять, а від Нового відвертається, і його вважають пророком через кілька пророцтв, які справдились. На щастя, більш досвідчена братія, врешті-решт, виганяє з нього біса й відкриває йому очі на природу пророцтв. Тоді він усвідомлює, що всі його старозавітні знання розтанули, як сніг на сонці. Це не завадило йому стати згодом архієпископом Новгородда (1098–1108/9).

Історія про Ісаака Затворника, яка є давнішою (до неї апелювали, намагаючись переконати Микиту), розвиває ту само тему набагато докладніше³⁰. Історія працює на інверсії знаків, але вся увага зміщується убік того, що було втрачено розуміння єдиного безальтернативного знака – знака хреста. Багатий купець Ісаак відрікається від світу, роздає своє

²⁴ КПП, слово 8: «Се, чадо, велимая вься тобою сътворю, и къ тому не възвращаю вь градъ свой, нъ яко Богу волящю, да иду вь манастырь женъ, и ту остригъшися прочая пребуду дни своя. Се бо от твоего учения разумѣхъ, яко ничтоже есть свѣтъ сий маловременный».

²⁵ Там само: «...бѣ бо уже лице его измѣнилось отъ многоаго его труда и въздержания, и, охопивъшися емь, плакашеса горко (...). Сий убо отъць нашъ Феодосій святыи побѣдоносць показася вь пещерѣ на злыя духы. По острижени же матерє своея и по отврѣженни всякоя мирьскыя печали большими труды паче наченъ подвизатися на рьвение Божие. И бѣ видѣти свѣтила три суца вь пещерѣ разгоняща тьму бѣсовскуюю молитвою и алканиемь: мѣню же преподобнааго Антония, и блаженааго Феодосия и великааго Никона».

²⁶ Там само: «И се же якоже бѣ отходя вь постыныя дни вь прѣжѣрченую пещеру и оттуду пакы многошды, якоже того не вѣдушо никоумже, вь ноци вьставъ и, Богу того съблюдающю, отходяше единъ на село манастырьско, и ту уготованѣ суци пещерѣ вь ськръвенѣ мѣстѣ, и никоумже того вѣдушо, прѣбываше вь ней единъ до Върьбныя недѣля».

²⁷ КПП, слово 30.

²⁸ Climaque Jean. *L'Échelle sainte*, p. 74, 64–65 (Histoire de Laurent).

²⁹ КПП, слово 25: «Сей, жалаа славимъ быти от челоувѣкъ, дѣло велие не Бога ради замысливъ и нача провити игумена, да в затворъ внидет (...). И глагола ему бѣсѣ: “Ты убо не молися, но буди почитаа книги, и сими обрящешися съ Богомъ бесѣдуа, да от нихъ подаси слово полѣзно приходящимъ к тебѣ. Азь же присно буду моля о спасении твоємъ Творца своего”».

³⁰ КПП, слово 36.

майно бідним, одягає волосяницю. Він практикує піст і стриманість із надзвичайною суворістю, замурує свою келію. Антоній особисто приходив годувати його через маленьке віконце. Ця аскеза триває сім років. Символічне число вказує на те, що чоловік дійшов до своєї межі, але як тільки йому здається, що він досягнув своєї мети, він стає жертвою жорстокого підступу диявола. Посеред ночі світло, сліпуче, як сонце, осяє келію Ісаака, двоє прекрасних юнаків, яких він приймає за янголів, сповіщають про пришествя Христа й закликають вклонитися йому. Ісаак робить помилку й підкоряється наказу. Одразу ж демони показують, ким вони є насправді, і змушують його до пекельного танцю, який триває всю ніч. Принагідно автор (й ілюстратор, у випадку Радзивілівської хроніки, рукопису кінця XV ст.) детально описує музичні інструменти, які супроводжують цей пекельний танок, оскільки вони, цілком закономірно, заборонені в літургії. Вранці Ісаак майже мертвий, недієздатний. Антоній, а потім Феодосій піклуватимуться про нього, обмиватимуть його, як новонароджене дитя чи старого, що не тримає сечу, і пройде два роки, перш ніж Ісаак знову зможе хоч якось володіти своїм тілом. Протягом цих двох років він нічого не їстиме, не питиме й не скаже жодного слова.

Реабілітація Ісаака буде повільною й проходитиме через виняткове приниження й парадоксальну святість. Не покидаючи монастиря, відлюдник стає своєрідним гірвагом (від італ. *gigovag* – бродити), споглядальником-різноробочим. Той, хто прагнув зустрітися з Христом у глибині своєї печери, приймає насмішки хлопчиків-кухарів, але все одно молиться з тією ж інтенсивністю. «Після смерті Феодосія, коли Стефан зайняв його місце, Ісаак сказав: “Ти обдурив мене одного разу, дияволе, коли я стояв на одному місці, відтепер я більше не буду замикатися в печері, але здолаю тебе благодаттю Божою, ходячи по всьому монастиреві”. Він знову одягнув свій плащ, а поверх нього тісний одяг, і почав чинити юродство в ім'я Христа. Почав допомагати кухарям і працювати для братії, а на утрєню приходив раніше за всіх і стояв твердо і непорушно [в церкві]. Коли прийшла холодна зима з лютьми морозами, він стояв у стоптаних сандалях, так що його ноги часто примерзали до кам'яної підлоги, але він не ворушив ними до завершення співу на утрєні»³¹. Він балансував на межі можливого: «робив ніші» для інших братів та ігумена, а також збирав навколо себе мирян, змушуючи їх носити чорні рясни, чим наражав себе на докори й побої братії. Іноді він страждав від рецидивів хвороби у вигляді галюцинацій: «Вийшов великий натовп з кирками і лопатами, кажучи: “Засиплемо цю печеру і поховаємо його там!” Інші ж говорили: “Вийди, Ісааку, поховують тебе”. Він же відповів їм: “Якби ви були люди, то прийшли б удень, а ви – тїнь, і ходите в тїні”. Він наклав хресне знамення, і вони зникли. Іноді вони лякали його, приймаючи вигляд ведмедів або диких звірів, або левів, іноді повзали, як змії, іноді були жабами, мишами, всілякими плазунами, але нічого не могли йому зробити»³². Наприкінці своїх митарств Ісаак нарешті помер у мирі, і настоятель поховав його в печерах разом із першими братами.

Висновок

Ключ до Патерика міститься в 14-му розділі Послання Симона до Полікарпа. Він завершується прекрасним риторичним пассажем, який ще раз освячує інверсію цінностей, властиву зреченню від гріховного світу. Саме через приниження людина підноситься до Неба, і саме з темряви печерної випромінюється Світло Спасіння: «Господь знає таємниці, і істинно кажу вам: всю цю славу і честь я скоро вважав би за сміття, якби тільки був кинутий, як сміття, в монастирі Печерському і потоптаний народом або якби був одним із убогих перед дверима преподобної Лаври (Вих. 58:7) і став би жебраком (Вих. 58:7), це було б для мене краще, ніж оці скороминущі почесні. Один день у домі Божої Матері краший за тисячу років (Пс. 89:5; 2П. 3:8), і я волів би жити там, ніж перебувати в оселі грішників (Пс. 83:10). Істинно кажу тобі, брате Полікарпе, де ти чув про більше чудес, ніж у цій святій обителі Печерській? Що може бути блискучішим за цих божественних отців, які засяли, як промені сонця, по всьому всесвіту?»³³

³¹ КПП, слово 36: «Феодосію же преставившуся и Стефану игуменьство примьшу, Исакий же рече: “Се уже прелестил мя еси, дияволе, съдяща на едином мѣсте, отसेле уже не имам в печерѣ затворитися, но имамъ тя побѣдити благодатью Божию, ходя в монастыри”. И паки облечеся въ власяницю и на власяницю свиту тесну, и нача уродство творити. И нача помогати поваромъ и работати на братію, и на заутреню преже всѣхъ входя и стоаше крѣпко и непоколебимо. И егда же приспѣваше зима и мрази лютии, стоаше же въ плесницахъ раздранныхъ, яко многжды примерзаху нозѣ его к камени, и не подвизася ногама, дондеже отпояху утрєною».

³² Там само: «Иногда же паки приходоуху к нему, страхъ творяще ему в мечтѣ, яко се много народъ с мотыками и лыскары, глаголюще: “Раскопаемъ печеру сию и сего загребемъ здѣ”; инии же глаголаху: “Изыди, Исакие: хотятъ загрести”. Онъ же глаголаше к нимъ: “Аще бысте человекѣ были, то во днѣ ходили бысте, а вы есте тма и въ тмѣ ходите”; и знаменався крестомъ, и исчезоуху. Иногда же страшаху его въ образѣ медвѣжии, овѣгда же лютымъ звѣремъ, овогда львомъ, иногда же змиа пользаху, ово ли жабы, и мыши, и всякъ гадъ – и не възмогаша ничтоже сътворити ему».

³³ Там само: «И съвѣсть тайнаа Господь: и истинно глаголю ти – яко всю сию славу и честь въскорѣ яко каль вменилъ быхъ, и аще бы ми ся смѣтиемъ пометнути в Печерскомъ монастырѣ и попираему человекѣи, или едино-

References

Kievo-Pecherskij paterik / Podh. teksta L.A. Olshevskoi, perevod L.A. Dmytryeva, kom. L.A. Dmytryeva y L.A. Olshevskoi [Kievo-Pechersky patericon / Preparatory work. text by L.A. Olshevskaya, translated by L.A. Dmitrieva, com. L.A. Dmitrieva and L.A. Olshevskaya.]. *Biblioteka literatury Drevnej Rusi – Library of Literature of Ancient Rus'* / Pod red. D.S. Lihacheva, L.A. Dmitrieva, A.A. Alekseeva, N.V. Pomyrko. (1997). T. 4: XIIth century. Saint Petersburg, Russia.

Гонно П'єр – доктор історичних наук, професор університету Сорбонна, керівник відділу досліджень PSL, Практична школа вищих досліджень (École pratique des hautes études, EPHE, Париж, Франція).

Gonneau Pierre – Doctor of Historical Sciences, Professor at the Sorbonne University, Head of Research PSL, École pratique des hautes études (EPHE, Paris, France).

E-mail: pierre.gonneau@sorbonne-universite.fr

MOTIVES OF RISE AND FALL IN THE KYIV PECHERSK PATERIKON

Purpose of Research. The article analyzes the use of the motif of Rise and Fall, Light and Darkness on the pages of the outstanding ancient Ukrainian literary monument - the Kyiv Pechersk Paterikon. Attention is also paid to the borrowing of some of the plots of the Kyiv Paterikon from other older Christian literary monuments and works. Scientific novelty. The text analysis traces the use of motifs of Rise and Fall, Light and Darkness in the work. The key chapter of this hagiographic monument (chapter 14) indicates that only the overturning of earthly values opens the way to the ascetic's salvation. According to the author's conclusion, the key to the Paterik is contained in the 14th chapter of Simon's Epistle to Polycarp, which consecrates the inversion of values inherent in renunciation of the world. It is because of ascetic self-abasement that man rises to heaven, and it is out of the cavernous darkness that the Light of Salvation radiates. At the same time, in the study and translation of this ancient Ukrainian literary monument it is important to identify the sources used in its creation. Author concludes that some subjects in Kyiv Pechersk Paterikon are borrowed from the well-known Byzantine ascetic writings "The Ladder of Divine Ascent", written at the end of VIth century by Christian spiritual writer and abbot of Sinai monastery St. John Climacus.

Key words: Kyiv Pechersk Paterikon, Kyiv Pechersk Lavra, Antony of Pechersk, Theodosius of Pechersk, John Climacus, asceticism.

Дата подання: 20 січня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 лютого 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гонно, П. Мотиви злетів і падіння в Києво-Печерському патерику. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 98–104. DOI: 10.58407/litopis.230111.

Цитування за стандартом APA

Gonneau, P. (2023). Motyvy zletiv i padinnia v Kyievo-Pecherskomu pateryku [Motives of Rise and Fall in the Kyiv Pechersk Paterikon]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 98–104. DOI: 10.58407/litopis.230111.

му быти от убогих пред враты честныя лавры и сътворитися просителю, – то лучши бы ми врѣменная сия *честти*. Единь день въ дому Божиа Матере паче 1000 лѣт, и в немъ изволилъ быхъ пребывати паче, нежели жити ми в селехъ грѣшничихъ. И въистину глаголю ти, брате Поликарпе: гдѣ слыша сихъ дивнѣйши, в томъ въ святемъ монастырѣ Печерскомъ чюдеса? Что же ли божественѣйшихъ сихъ отцевъ, иже в конецъ вселенныя просиаша, подобно лучамъ солнечнымъ?»